

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ «ТУҒАН ЖЕР» КОНЦЕПТІСІ

*Олжабаев Б.К.¹, Пангереев А.Ш.²

*¹ докторант, Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: olzhabaev.beka@mail.ru

² ф.ғ.д., профессор, Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: pan.abat@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада түркі халықтарының мақал-мәтелдерінде кездесетін ортақ тақырып «туған жер» концептісіне кешенді талдау жасалынды. Зерттеудің мақсаты – түркі халықтарының мақал-мәтелдеріндегі «туған жер» концептісін салыстыру арқылы аталмыш халықтардың танымындағы туған жер ұғымын зерделеп тану, мазмұндық, формалық ұқсастықтарын анықтау. Түркі халықтарының мақал-мәтелдеріндегі «туған жер» концептісін талдап көрсету үшін мынадай міндеттер қойылды және мақалада шешім тапты:

- Түркі халықтарының мақал-мәтелдері мағыналық және тақырыптық тұрғыдан салыстыра зерттелді;

- «Туған жер» концептісі негізгі компоненттері айқындалды және жалпы концептілік тұтастығы көрсетілді;

- Түркі халықтары үшін туған жер, ел, отан, атамекен ұғымдарының маңызы зерттелді.

Зерттеудің ғылыми маңызы түркі танымындағы туған жер туралы ұғым-түсінікті, көзқарасты салыстырып қарастыру арқылы халықтың дүниетанымы, табиғатты, қоршаған ортаны танып білудегі ұлттық ерекшелік белгілері анықталды.

Тақырыпты ғылыми тұрғыдан зерттеу барысында түркі халықтарына ортақ ауыз әдебиетінің ең бір арналы саласы мақал-мәтелдерді алғашқылардың бірі болып ХІ ғасырда жинақтаған Махмуд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегі екеніне көз жеткіземіз. Қазақ мақал-мәтелдерін зерттеп, ХІХ-ХХ ғасырдың басында жинақтаған Ш.Уәлиханов, М.Бабажанов, Ы.Алтынсарин, Ә.Диваев, М.Көпеев, А.Байтұрсынов, М.Ысқақбаласының және орыс ғалымдары М.А.Терентьев, А.А.Васильев, Ф.Плотников, П.А. Мелоранский, В.В. Катаринский, В.Радлов және Ғ.Жәнібековтің, З.Тәшкендидің, сонымен бірге ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басында Ө.Тұрманжанов, М.Ғабдуллин, М.Әлімбаев, С.Қасқабасов сынды ғалымдардың еңбектері мен ғылыми тұжырымдары, түрік профессоры Йылдырым Ибрахимнің «Көне түрік фольклорындағы өлеңдер мен мақал-мәтелдер» жинағы, «Бабалар сөзі» 100 томдық сериясының мақал-мәтелдерге арналған бес томы методологиялық негіз ретінде басшылыққа алынды.

Адам өз туған жерінің табиғатына сүйсіне қорғаушысы ретінде ғана емес, отбасы, ата-анасы секілді ең басты категория ретінде қабылдайды. Оның құндылығын адамның ата-анасы, отбасы мүшелерімен салыстыра отырып сипаттайды. Түрікмен тілінде: «Suw – atadyr, ýer – ene», қазақ тілінде: «Су – әке, жер – ана», құмық тілінде: «Ата юртун танымагъан атасын да танымас».

Жұмыс «туған жер» концептісінің мақал-мәтелдерде көрініс табатын ерекшелігімен және мақалдардың мағынасы «туған жер» концептісін айқындаумен терең көрінетін қасиетімен құнды.

Жұмыс қорытындыларын гуманитарлық бағытта білім алушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына пайдалануға болады.

Тірек сөздер: фольклор, туған жер, лингвофольклортану, концепт, концептосфера, мақал-мәтел, кеңістік, түркі халықтары.

Негізгі ережелер

Түркі халықтары мақал-мәтелдерінің шығу тарихы тек қана халықтық фольклордан емес, сонау ежелгі тайпалық, одақтық дәуірдегі ескі тасқа қашалып жеткен жазбалардан бастау алады. Сөзіміздің айғағы ретінде б.з V ғ. – Xғ. аралығынан мирас болып жеткен Орхон-Енесей ескерткештерін айта аламыз.

Ә.Марғұлан: «Құлыптастарға қашалған жазу-сызуларда кейде жоқтау ыңғайында, кейде мадақ ретінде айтылатын шешендік сөз үлгілері, өлеңдік ұйқастар, мақалды тіркестер мол ұшырасады», [1, 36 б.] деп пікір білдіреді. Академиктің бұл тұжырымы мақал-мәтелдің қай кезден бастап қолданыста болғанын айғақтайды.

Ғалым Д.Ысқақ: «Мақал әр кезеңнің оқиғасынан сыр шертеді» деген анықтама береді. Бұл дұрыс байлам. Себебі мақал – логикалық ойдың қорытындысы, өмір құбылыстарына берілген баға. Ал Мұзафар Әлімбаев: «Мақал дегеніміз – өмір құбылыстарын жинақтайтын әрі типтендіретін, бір яки екі бөлімнен құралып, алдыңғысында шарт немесе жалпы пайымдау, соңғысында қорытынды, түйінді пікір айтатын бітімі бекем, өте ықшам, бейнелі әрі ырғақты халық нақылы. Ал мәтел дегеніміз – халық арасында көп тараған, қорытындысы болмайтын, тұжырымы тиянақталмаған, қарама-қарсы шендестіруі жоқ, ықшам, кестелі халық сөзі», [2, 5 б.] деп нақты анықтама берген.

Мақалмен қоса логикалық сығымдалған ойдың жемісінің келесі бір түрі – мәтел. А.Байтұрсынұлы: «Мәтел дегеніміз - кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады. Мәтел ақиқат жағын қарамай, әдетті сөз есебінде айтылады» [3, 112 б.], деп көрсеткен болатын.

Демек мақал мен мәтелдің айырмашылығы – мазмұнында. Мақал – өмірде болған оқиғаға берілген даналық қортынды. Ал, мәтелде дәлелдеу, қорытынды пікір болмайды. Сөз айшықты, теңеу түрінде қолданылады. Ойды жанамалап жеткізеді. Қазақ тұрмысында би-шешендер мақал-мәтелді ұтымды қолданған. Мақал бірде ойды ашық, бірде астарлап жеткезген. Тағы бір ерекшелігі – мақалдың сыртқы формасы. Параллель ұйқасқа құрылған екі, төрт тармақты немесе қарапайым жай сөйлемге қабысқан мақал-мәтел астарына терең мағынаны сыйғызады.

Туған жер, атамекен, ел, атажұрт ұғымдары түркі халықтары үшін өте маңызды тағылымдық рөл атқарады. Туған жерін, атамекенін, елін құрметтеу, сүю – барлық халыққа тән қасиет. Сондықтан түркі халықтарында туған жер, отан, ел, ер, ауыл, батыр, ерлікке байланысты мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Соның ішінде зерттеу еңбегімізде қазақ, башқұрт, тува, түрік, түрікмен, қырғыз, татар, өзбек, құмық, ноғай халықтарына ортақ мәнде кездесетін «туған жер» тақырыбы аясындағы қазақ тіліндегі 27 мақал-мәтелдің зерттеу нысанына алдық.

Кіріспе

Кеңістік ұғымы басқа халықтармен салыстырғанда түркі халықтарының дүниетанымында ерекше әрі маңызды. Контекстегі кеңістік ұғымы туған жер сөзіне теңестіріледі. Түркі халықтары үшін туған жері – өздері өсіп-өнген, тіршілік еткен географиялық аумақ. Түрік ғалымы Йылдырым Ибрахим «Көне түрік фольклорындағы өлеңдер мен мақал-мәтелдер» жинағында ежелгі түркі халықтарына тиесілі атақоныстарының карталық сызбасын былай келтіреді: «Түріктердің атамекені – Орта Азияның батыс бөлігі, яғни Тянь-Шань және Тәңірі таулары мен Еділ өзені аралығындағы аймақ. Ең ескі түріктер ретінде Саха түріктерін, қазіргі Жақут, тувалықтарды білеміз. Олар б.з.д VII ғасырда өмір сүрген. Одан кейін Қытай шекараларының маңында қоныстанған Хұндарды (ғұндарды) білеміз» [4, 8 б.]. Демек ежелгі түркі халықтарының атамекенім деп ардақ тұтып, туған жерім деп қадірлеген өлкесі жоғарыда келтірілген аймақтарды қамтыған. Сонымен бірге түркі халықтарының «туған жер» туралы концептісін сөз еткенде олардың өмір сүру салтынан аттап кете алмаймыз. Еуразия даласын мекен еткен сақ, ғұн секілді тайпалардың өмір салтын мұра етіп алған бүгінгі түркітілдес халықтар бергі ғасырларға дейін негізінен көшпенді өмір салтын ұстанып келді. Дегенмен түркі халықтары түгел дерлік көшпелі өмір кешті деуге де негіз жоқ. Ежелгі түркі халықтарының бір бөлігі жартылай көшпелі, отырықшылық өмір салтын ұстанғанын да дәлелдейтін деректер бар. Хұн дәуірінде Алтай таулары етегіндегі Төтө жазықтығындағы суғару каналдарының б.з.д. I ғасырға тиесілі екендігінің мойындалуы түріктерде суғартын егіншілік болғанын көрсетеді. [4, 10 б.] Ыстықкөл және Тәңірі таулары өңірінде көптеген отырықшылық өмір салтын кешкендерін дәлелдейтін қирандылар табылуда. Шу, Талас өңірлері де түріктердің отырықшы өмір салты іздерін тастаған аймақтар. Асылында, түркі халықтары отырықшылық яки көшпелі өмір салтын ұстаса да, барлық қоныс тепкен орындарының артықшылықтарын жоғары бағалап, туған жеріне балаған. Түркі халықтарының туған жерге деген мұндай ықыластары мақал-мәтелдерде айқын көрінеді.

Ал көшпелілік – көшпелі халықтардың тарихи қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық даму жүйесі, шаруашылық-мәдени типі [5, 104 б.]. Яғни, көшпенділер кең далада жан-жануарлар мен табиғатты зерттей отыра, өмір сүруге машықтанып өзіндік ерекше мәдениет қалыптастырған. Сондықтан көшпенділерге кеңістік маңызды орталық ұғым болып есептеледі. Мал шаруашылығымен айналысқан еуразиялық түркітілдес көшпенділер төрт түлікке ыңғайлы жайылым іздеу үшін кеңістікті зерттей білген.

Кеңістік түсінігі түркі халықтары үшін, яки бүкіл көшпенділер үшін кең әрі шексіз жазықтық деген мағынада айқындалады. Олар үшін жер, туған жер, атақоныс, атамекен деген ұғымдар ерекше мәнге ие.

Туған жер барлық этникалық мәдениетке тән, жеке тұлғалық емес, қоғамдық құндылықтар қатарына жататын негізгі әмбебап концепт.

Туған жер концептісі өріс жиынтығынан құралған өзіндік құрылымнан тұрады. Бұл концептінің ішкі мазмұны атамекен, атақоныс, атажұрт, кіндік

каны тамған жер секілді модельдердің қатысымен анықталады. Сондай-ақ, жалпы адамзаттық және ұлттық мәдениеттің негізгі категорияларының бірі. Атамекен онтологиялық болмыспен қоса, ментальдік болмысқа да ие. Ал ментальдік болмыс адам санасында бейнеленіп, адам санасында өмір сүреді. Тиісінше, түркі халықтарында да «туған жер» концептісі ең маңызды лингвомәдени концептілердің қатарына жатады. Түркі халықтарының құндылықтар жүйесінде туған жер ұғымы адам үшін ең қымбат, тіпті бағасыз, туған жеріне деген махаббатының шексіздігі сияқты эмоциялық түсініктіктермен ассоциаланады.

Материалдар және әдістер

Әр халықтың жалпы ұлттық арман-мұраты, ұстанымы мен түсінігі ғасырлар бойы қалыптасып оның ауыз-әдебиеті үлгілерінен көрінеді. Бұл зерттеуімізде ауыз әдебиеті үлгілерінің бай саласы саналатын мақал-мәтелдердегі «туған жер» концептісінің ерекшелігін анықтау басты мақсатымыз. Мақал-мәтелдердің басқа мәдениет қорынан ерекшелігі көлемі жағынан қысқа, мазмұн жағынан тереңдігінде ғана емес, оның барлық халыққа бірдей ортақтығында, көңілге ерекше қонымды, ұтымдылығында. Ал қазақ ауыз әдебиетінде едеуір көлемді мақал-мәтелдердің санын дөп басу мүмкін емес. Дегенмен қазақ мақал-мәтелдерін тиянақты жинақтаған белгілі жазушы Өтебай Тұрманжанов олардың санын елу мыңға жеткізсе, кейіннен ақын Мұзафар Әлімбаев және екі мыңдайын қатарға қосты. Соның ішінде мағына, түр жағынан кең салаларды Өтебай Тұрманжанов отан, туған жер, ерлік, еңбек деп жіктейді [6, 5 б.]. Зерттеуіміздің негізгі объектісі ретінде түркі халықтарының, оның ішінде қазақ, түрікмен, ноғай, құмық, қырғыз, тува, якут халықтарының мақал-мәтелдері пайдаланылды. Әр тілдегі мақал-мәтелдер мағыналық және тақырыптық жағынан бір-бірімен салыстырылып, туған жер концептісінің негізгі компоненттерін айқындау және жалпы концептілік тұтастығын көрсетіп, тұжырым жасалады.

Нәтижелер мен талқылау

Туған жер концептісіне түркі халықтары тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде берілген анықтамалар ұқсас. Мысалы, қазақ тілінде: *туған жер – туып-өскен жер, өз ел*», ал қырғыз тілінде: *туулуп-өскен жер, жашап турган, турук алган жер*», башқұрт тілінде: *тыуып үскән һәм йәшәгән ер*, татар тілінде: *туып үскән жир* деген мағыналары бірдей лексикалық бірліктермен берілген. Ал, атамекен (қаз.), ата жұрт (қаз.), ата конуш (қырғ.), ата журт (қырғ.) лексемалары қазақ тілі мен қырғыз тілінде кездессе, башқұрт пен татар тілдерінде: тыуган ауыл (башқ.), тыуган ил (башқ.), тыуган төйәк (башқ.), туган ил (тат.), туган төбе (тат.) тіркестері кездеседі. Қазақ, башқұрт және татар тілдерінде туған жер тіркесі Отан (қаз.), Ватан (башқ.), Ватан (тат.) сөзімен ассоциацияланады.

Сібірдегі түркі халықтарының тағы бір өкілі тува халқында туған жер түсінігі *Чурт, Чер, Аал* сөздерімен бейнеледі. Бұл сөздер келесідей сөз тіркестерін құрайды: *Чер-чурт, Аал-чурт, Төрээн чер*. Аталған сөз тіркестері

туған жер, атамекен деген мағыналарға ие. Осы сөздер мен сөз тіркестері тува халқының туған жер ұғымының дәстүрлі түсінігінен өрбейді. Яғни, бұл жер немесе аумақ сол ұлт тарапынан игерілген жер. Тек сол жер ғана атамекен саналады, оның сыртындағы аумақ басқалардың жері, ал одан әрі белгісіз мекен [7, 31 б.].

Түрік профессоры Йылдырым Ибрахим түркі халықтарының мақал-мәтелдерін форма, мағына тұрғысынан былай топтастырады:

А) Пішін ерекшеліктері

1. Мақал-мәтелдер – қалыптасқан сөздер. Сөздер әбден орныққан. Оларды тіпті мағыналас, яғни синоним сөздермен де ауыстыруға болмайды. Мысалы:

Ак акча кара гүн ичиндир(Ақ ақша қара күн үшін) Бұл мақалдағы «ак» сөзінің орнына дәл сондай мағынадағы «бейаз» сөзін қолдануға болмайды.

2. Мақал-мәтелдер қысқа әрі нұсқа сөздер. Мысалы:

Таш йеринде азырдыр (Тас түскен жерінде ауыр)

3. Көбінесе етістіктер ауыспалы осы шақ, ал кейде бұйрық райда тұрады.

Бұйрық райда өте аз кездеседі. Мысалы:

Эв алма, комшу ал (Үй алма, көрші ал)

Ә) Ұғым, мағына ерекшеліктері

Ұғым, мағына жағынан мақал-мәтелдер бірнеше түрге бөлінеді:

1) Әлеуметтік құбылыстардың қалай пайда болғанын әділ көрсетеді.

Комшунун тавузу комшуйа каз гөрүнүр (Көршінің тауығы көршіге қаз көрінер).

2) Табиғаттағы құбылыстарды суреттейтін мақал-мәтелдер бар:

Март қапыдан бақтырар, казма күрек йактырар (Наурыз есіктен қаратады, кетпен-күрек жақтырады).

3) Қоғамдық құбылыс – оқиғалардың қалай пайда болғанын ұзақ бақылаудың нәтижесі ретінде көрсете отырып, сабақ беретін, үгіт-насихат беретін мақал-мәтелдер бар.

Өфке иле калкан зиян иле отурур (Ашумен тұрған зиянмен отырады)

4) Ұлттық әдет-ғұрыптарды білдіретін мақал-мәтелдер бар:

Дос – сыртыңнан, дұшпан – көзіңе мақтайды [4, 64-65 б.].

Осы талдау тұрғысынан келсек туған жер концепсіндегі мақал-мәтелдер ұғым, мағына ерекшелігіне қарай көбірек үшінші топқа жанасады. Себебі «туған жер» тақырыбындағы мақал-мәтелдер ел-жердің қадірін, оның адам өміріндегі құндылығын терең қаузап, оның тау-тасына дейін сүюді насихаттайды.

Туған жер, атамекен географиялық қана түсінік емес, бұл эмоционалды түрде қабылданатын кеңістік. Халықтың санасындағы туған жер бейнесі лингвистикалық, тарихи-этнографиялық, фольклорлық материалдарда әр қырынан көрінеді. Адам өз туған жерінің табиғатына сүйсіне отырып, оны жаны сая табатын орын ретінде ғана емес, отбасы, ата-анасы секілді ең басты категория деп қабылдайды. Оның құндылығын адамның ата-анасы, отбасы

мүшелеріне теңестіре отырып сипаттайды. Түрікмен тілінде: *Suw – atadyr, ýer – ene, Watan duzy we ene suydi – mukaddesdir keramatdyr*, қазақ тілінде: *Су – әке, жер – ана, Туған жердің тұзы, ананың сүті қасиетті*, құмық тілінде: *Ата юртун танымагъан атасын да танымас*, қазақ тілінде: *Ата жұртын танымаған, атасын танымас*. Ал қазақ тіліндегі *Отан - отбасынан басталады* деген мақал да жоғарыдағы мақалдармен мағыналас.

Кез келген адамның туған, өскен жері бар, сонымен бірге тегі (руы), ұлты бар. Әрбір адам осы категориялардың ішінде өмір сүреді. Бұл мақалдар арқылы туған жер концептісінің отбасылық-тектік (рулық), этникалық және өңірлік, мәдени, ұлттық-мемлекеттік сәйкестігінен туындайтын қырын көреміз.

Туваның халық ертегілеріндегі қаһармандар бір-бірімен кездескенде алдымен «Аалың-чуртун кайдал, Адың-шолаң кымыл...?» (Ел-жұртың қайда? Аты-жөнің кім?) деп басталады. Бұл кездейсоқ емес. Кез келген адамның туған жері болатыны, әлдебір қауымдастық өкілі болатындығының көрінісі.

Башқұрт тілінде: *Ир-егет үзе өсөн тыуа, иле өсөн үлә* мақалы еш мағыналық өзгеріске ұшырамай қазақ тілінде де сол мәнде айтылады. *Ер жігіт – елі үшін туады, ел үшін өледі*. Бұдан «Туған жер» ұғымының жоғары инстанция екенін байқаймыз. Адамның өмірі тұтасымен туған жер үшін, соның игілігі үшін жұмсалатын, сол үшін өмір сүретінін көрсетеді. Бұл барлық түркі халықтарына ортақ ұстаным. Қырғыз тіліндегі: *Мекенден айрылғанча, өмүрдөн айрыл, Мекендин бактысы өмүрдөн кымбат* мақалы қазақ тілінде: *Отаныңнан айырылғанша, өміріңнен айырыл, Отаныңның бақыты өміріңнен қымбат* деген мақалдар бар. Ал құмық тіліндегі: *Вататына кьуллыкь этген мурадына етген, Элингни сатма, жанынгны сат* мақалы қазақ тілінде: *Еліне қызмет еткен мұратына жетер, Еліңді сатпа, жаныңды сат* формасында қолданылады. Аталған мақалдар жоғарыда келтірілген тұжырымымызды бекіте түсіп, Отанның жалғыз екенін түсіндіріп, оны жер-жаһанның жауһарына да айырбастамауға, қандай қиындықта да сатпауға насихаттайды.

Туған жер, атамекен кез келген адам үшін ең басты маңызды категория. Сондықтан оны сүю, сақтау, қорғау әрбір адамның қасиетті борышы. Тува халқы да басқа ұлттар секілді туған жерін қорғауды культ деңгейіне көтеріп, *Куш уязынга ынак, Кулун иезинге ынак* (Құс ұясын сүйеді, құлын енесін сүйеді), *Төрээн чуртун кижси кагбас, Төрээн иезин кижси утпас* (Адам отанын тастамас, Адам анасын ұмытпас) деген секілді мақал-мәтелдердің жас буын өкілдерінің құлағына сіңіріп тәрбиелеген. Ноғай тілінде де осы мағынадағы мақалдар баршылық: *Аяз болса сувытар, булыт болса йылытар, тувган-оьскен ерлерин тентек киси мутар*, қаз. *Аяз болса суытар, бұлтты болса жылытар, туған-өскен жерлерін ақымақ адам ұмытар*. Башқұрт тілінде: *Беләгенә карама, йөрәгенә кара*, қазақ тіліндегі *Елін сүймегеннің жүрегі қара* деген мақал да адамның адамдығының бағасы – отанына деген махаббат арқылы өлшенеді деген ой салады.

Тува халқында *Кижси чурттуг, куш уялыг* деген мақал бар. Мақалды тікелей аударар болсақ *Адамның - отаны, құстық - ұясы бар* дегенге саяды. Түркі халықтарының фольклорында, мифологиясында құс ерекше мәнге ие

екені айқын. Ғалым Н.Р.Ойноткинова «Алтайские пословицы и поговорки: поэтика и прагматика жанров» атты еңбегінде туған жер, атамекен концептісі алтай, хакас, тувалық мақал-мәтелдердегі үй, шаңырақ концептілерімен тікелей байланысты екенін айтады [8, 229 б.]. Методфоралық түрде үй – ұямен, ал адам – құспен ассоциоланады. Алтай тілінде *Кандый ла куш бойы уйалу, Кажызыла бойы кожонду* (Әрбір құстың ұясы бар, әркімнің өз әні бар), тува тілінде *Куш уялыг, Кижси курттуг* (Құстың ұясы бар, адамның отаны бар), алтайша: *Кийик уйалу, Кижси – тунукту* (Аңның ұясымен, адам түтінімен), хакас тілінде: *Уялыг хус уязынзар тартынчан, Чурттыг кізі ибінзер айланчан* (Құс ұясына оралады, Адам үйіне оралады) деген секілді мақалдар ойымызды дәлелдейді.

Түрікмен тілінде: *Ұарындан аұрылан үеди ұул ағлар, Ұурдундан аұрылан өлинçä ағлар*, қазақ тілінде: *Жарынан айырылған жеті жыл жылар, Отанын айырылған өмір бойы жылар* деген мақал да туған жерсіз адамның жан дүниесіндегі бос орын толмайтынын көрсетеді.

Түркі халықтары фольклорында концепт ұғымын ашып көрсетуде мақал-мәтелдердің орны ерекше. Өйткені, мақал-мәтел – сөз ұйытқысы, берер тәлім-тәрбиелік маңызы зор. Терең мағыналы ой салатын мақал-мәтел түрі сан алуан. Олардың концепт ұғымын бейнелеуде өзіндік рөлі қалыптасқан. Түркі халықтары мақал-мәтелдерінде туған жер әр адамға ыстық, жақын, қайда жүрсең де есіңнен шықпай, жүрегiнiң төрiнен орын алатын қастерлi ұғым ретiнде сипатталады. Мысалы, қазақ тілінде: *Туған елдің жері – жәннәт, суы – шәрбәт, Туған жердің ауасы да шипа, туған жердің жуасы да тәтті, Туған жердің тасы да таныс, Туған жердің күні де ыстық, түні де ыстық, Туған жердің түйе жейтін жапырағы да, түйе аунайтын шаңдақ топырағы да дәрі, туған жердің жусаны жұпар, туған жердің күні де ыстық, күлі де ыстық, Туған елдің түтіні күйесіз, туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас, Ел елдің бәрі жақсы, өз елің бәрінен жақсы, Өз үйім – өлең төсегім.*

Татар тілінде: *Жир тартмаса да су тарта, Туыган жирдән кем туйган? Туған-үскән жирдән дә матур жир булмас, Торна да кыйбланы ташлап туған жиренә кайта, Кая барсам, кайда йөрсәм, нишләсәм дә Хәтеремдә мәңге калыр туған жирем* (Г.Тукай).

Қырғыз тілінде: *Туулган жердин топурагы – алтын, Ата-мекен алтын экен, Ар кимдин туулган жери – Мусир, Мекендин топурагы алтын, Ата-Мекен - алтын бешигим.*

Өзбек тілінде: *Vatansiz inson – kuysiz bulbul, Ona yurtning – oltin beshiging, O'z uyim – o'lan to 'shagim, O'z yurtningni qadri, O'zga yurtda bilinar, Ona yurtning – oltin beshiging, Birovning yurtida bek bo'lguncha, O'zingning yurtningda it bo'l, Vatan qadrini bilmagan o'z qadrini bilmas.*

Башқұрт тілінде: *Айғыр малға ни етә – йөрөй белгән кешегә, тыуған илгә ни етә – кәзерен белгән кешегә, Астан үлһәң дә, ата-әсәңде, тыуған илеңде ташлама, Ат туйған ерендә, ир тыуған илендә, Мал ашаған еренә, ир тыуған иленә кайтыр, Мал торған ерен, ир тыуған илен онотмас, Туйған ерзән тыуған ер якшы, Туыган ер – якын, тыуған ил – алтын; тыуған ерзең тузаны*

да кәзерлә, Тыуған ерзәй ер булмас, тыуған илдәй ил булмас, Тыуған илдең эте лә яқын деген мақалдар «туған жер» концептісінің компонентін ашады.

Мақал-мәтелдерде туған жер ата-бабадан қалған жер екендігі айтылып, оның материалдық байлық қана емес, жоғары рухани құндылық екеніне назар аударылады. Түркі халықтары үшін осы сарындағы мақалдардың адамгершілік, тәрбиелік мәні өте жоғары саналады, өйткені түркі халықтары түрлі тағдырлы оқиғалардың салдарынан туған жерінен кейде уақытша, кейде мүлдем кетіп қалуларына, мәжбүрлі түрде бас тартуға, оны тастап кетулеріне тура келгенін өткен тарихтан жақсы білеміз.

Тұтас түркі халықтарының туған жер, туған ел, Отан, туған өлке, атажұрт туралы мақал-мәтелдерінде туған еліне деген махаббаты, сүйіспеншілігі аса зор ілтипатпен бейнеленген. Туған жерді қадір тұту, құрметтеу, өз жеріне, еліне деген адалдық, өз ұлтын сүю, өз Отанын қорғау идеялары да анық байқалады. Туған жерді сақтау еңбекпен, маңдай тер, ақыл түсініктерімен байланыстырылады. Туған жердің адам өміріндегі маңызы мен мәні туралы түркі халықтарының фольклорында көп мағлұматтар кездестіруге болады.

Түркі халықтары үшін туған жер ұғымы ең жоғары құндылықтардың, асыл ұғымдардың бірі. Туған жер – адамның шыр етіп дүниеге келген жері, атамекен – ата-бабаның туған жері, қоныс еткен мекені. Зерттеу еңбегімізде мысал етіп алынған мақал-мәтелдерден-ақ әркімге туған жері, туған елі қымбат екені айқын көрінді.

Сонымен қатар түркі халықтарына ортақ мақал-мәтелдерде туған жердің қадірін ұғындыру, оның бағасын білу қарама қарсы жат жер ұғымымен салыстырылып түсіндіріледі. Сөзіміздің айғағы ретінде ноғай халқының: *Мысырда патша болғаннан, элимде шобан болғаны артық*, қазақ тілінде: *Мысырда патша болғаннан, өз еліңде шопан болған артық*, өзбек тілінде: *Birovning yurtida bek bo'lguncha, O'zingning yurtida it bo'l*, құмық тіліндегі: *Ям ерде солтон болгъунча, оьз еринде ултан болмакъ къолай*, түрікмен тілінде: *Özge ýurtda şa bolandan, öz ýurduňda geda bol* мақалдарын келтіруге болады. Бұл мақалдың қазақ тілінде: *Өзге елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол немесе Өз елімнің басы болмасам да, Сайының тасы болайын, Өзгеге ұл болғанша, Өз еліңе құл бол* деген нұсқалары бар.

Психологиялық тұрғыдан келсек, туған жерінде, атамекенінде өткізген өмір жат жермен салыстырғанда қолайлы. Жан тыныштығы мен адамның қоғамда өзін жайлы сезінуінің басты шарты.

Олай болса, қазақ, қырғыз, өзбек, тува, алтай, якут, шор тілідеріндегі мақал-мәтелдер бойынша ақпараттарды саралай келе, қоғамдағы ұжымдық нормалар мен ережелер туған жер кез келген адам үшін ең басты құндылық, жан тыныштығының кепілі екеніне көз жеткізе аламыз.

Қорытынды

Мәдени концептілердің ішінде туған жер концептісінің мәні ерек. Алдымен бұл концепт реляционды концептілерінің қатарына жатады, яғни мұнда қатыстылық категориясы бар. Реляционды концептілерді концептуалдық талдау аясында субъекті-объективті қатынастылығы

анықталады. Яғни, туған жерді иемденетін міндетті субъектісі болады [9, 22 б.].

Туған жер сөзі атамекен сөзімен қатар түркі тілдерінің фольклорында жиі кездеседі. Алайда тілдік материалдарда туған жер сөзіне шартты түрде нақты анықтама берілмеген. Себебі туған жер ұғымы терең, аясы кең. Туған жер адамның тек өмірге келіп, өскен өңірі ғана емес бабадан жеткен мирасы, қадірлі Отаны, өзін жайлы сезінетін орны.

Атамекен – адамның туған жері, өскен жері, сонымен қатар ол жердің тағдырына немқұрайлы қарай алмайтын киелі аймағы. Көп жағдайда туған жер ұғымы эмоционалды деңгейде қабылданады.

Туған жер контекстік мағынада адамның өмірге келген жері болмауы да мүмкін. Шын мәнінде, туған жер, атамекен адамның өз халқының кішкентай бөлігі ретінде сезіне алатын жер.

Қорыта келгенде, туған жер концептісі түркі халықтарының ұлттық менталитетінде ойып тұрып орын алатынын аңғардық. Географиялық орналасуы, мәдени ерекшеліктер, тілдегі айырмашылықтарға қарамастан туған жер ұғымы түркі халықтарының қай-қайсысында да, адамның ерекше махаббатына ие жоғары құндылық, құдіретіне баланады. Туған жерден материалдық құндылық өндіру, яғни туған жердің байлығы адам үшін ең басты қажеттілік емес.

Мақал-мәтелдерде туған жерге қарсы категория ретінде «жат жер» сипатталады. Жат жер адамға артық материалдық игіліктер бере алғанымен, шын бақытты сезіндіретін туған жер екенін айғақтайтын ұғым. Яғни, жат жердің болуы адамға туған жердің мәнін, қадірін танытатын, туған жерге деген махаббатты басқа елге, халыққа көрсете алмайтынын ұқтырады. Туған жер концептісі әр халықтың ментальді дүниетанымының қалыптасуында ұлттық-мәдени ақпаратты тасымалдаушы рөлін атқарады. Зерттеу еңбегімізде түркі халықтарына ортақ туған жер концептісіндегі біршама мақал-мәтелдерді мазмұндық, формалық тұрғыда зерттеп, ұқсастықтарына тоқталдық. Олардың түпкі мәніне назар аударып отырып, контекстік мағынасына үнілдік. Тұтас түркі халықтары үшін мақал-мәтелдер астарлы ойды жинақы жеткізетін фольклордың айрықша бөлігі. Сондықтан олар лексикалық, фонетикалық тұрғыда әлі де терең зерттеуді қажет етеді. Мақал-мәтелдер ауыздан-ауызға тарап, уақыт өте кей сөздер қосылып, кейбірі алынып халықтық мұраға айналғанымен, әу баста белгілі адамның аузынан шыққаны мәлім. Осы тұста олардың мағыналық өзгеріске ұшырамай түркі халықтарына таралу географиясы қызықты әрі қолданыстан шықпауы да тақырыпты терең зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы, 1985. – 368 б.
- [2] Асықова Ж. Қазақтың мақал-мәтелдері. – Алматы, 2013. – 96 б.
- [3] Байтұрсынов А. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1989. – 384 б.
- [4] Ибрахим И. Көне түркі фольклорындағы өлеңдер мен мақал-мәтелдер. – Шымкент, 2010. – 120 б.

- [5] Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы, «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005. – 654 б.
- [6] Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. – Алматы, 1959. – 237 б.
- [7] Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир / Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. – Новосибирск: «Наука», 1988. – 225 с.
- [8] Ойноткинова Н.Р. Алтайские пословицы и поговорки: поэтика и прагматика жанров: монография / Отв. ред. О.Н. Лагута. – Новосибирск, 2012. – 354 с.
- [9] Игнатова Е.М. Концепт РОДИНА в социальнокультурном контексте Германии // Вопросы филологии, 2006. – №5. – 22 с.

REFERENCES

- [1] Marǵūlan Ä. Ejelgi jyr-añyzdar (Ancient poem-legends). Almaty, 1985. 368 p. [in Kaz].
- [2] Asyqova J. Qazaqtyñ maqal-mätelderı (Kazakh proverbs and sayings). Almaty, 2013. 96 p. [in Kaz].
- [3] Baitürsynov A. Şyǵarmalar jinaǵy (Collection of works). Almaty, 1989. 384 p. [in Kaz].
- [4] İbrahim İ. Köne türki fökloryndaǵy öleñder men maqal-mätelder. (Songs, proverbs and sayings in the folklore of the ancient Turks). Şymkent, 2010. 120 p. [in Kaz].
- [5] Qazaq mädeniety (Kazakh culture). Ensiklopedialyq anyqtamalyq. Almaty: «Aruna Ltd.» JŞS, 2005. 654 p. [in Kaz].
- [6] Tūrmanjanov Ö. Qazaqtyñ maqaldary men mätelderı. (Kazakh proverbs and sayings) Almaty, 1959. 237 p. [in Kaz].
- [7] Tradicionnoe mirovozzrenie tjurkov Juzhnoj Sibiri. Prostranstvo i vremja. Veshhnyj mir (The traditional worldview of the Turks of Southern Siberia. Space and time. The Material World) // L'vova Je.L., Oktjabr'skaja I.V., Sagalaev A.M., Usmanova M.S. Novosibirsk: «Nauka», 1988. 225 p. [in Rus].
- [8] Ojnotkinova N.R. Altajskie poslovicy i pogovorki: pojetika i pragmatika zhanrov: monografija (Altai proverbs and sayings: poetics and pragmatics of genres: monograph) // Отв. ред. О.Н. Лагута. Novosibirsk, 2012. 354 p. [in Rus].
- [9] Ignatova E.M. Koncept RODINA v social'nokul'turnom kontekste Germanii (The concept of HOMELAND in the socio-cultural context of Germany) // Voprosy filologii, 2006. №5. 22 p. [in Rus].

КОНЦЕПТ «РОДНАЯ ЗЕМЛЯ» В ПОСЛОВИЦАХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

*Олжабаев Б.К.¹, Пангереев А.Ш.²

*¹докторант, АРУ им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан,
e-mail: olzhabaev.beka@mail.ru

²ф.ғ.д., профессор, АРУ им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан,
e-mail: pan.abat@mail.ru

Аннотация. В статье проведен комплексный анализ концепта «Туған жер», отраженного в пословицах и поговорках тюркских народов. Цель исследования –изучить понятие родной земли в познании тюркских народов путем сопоставления концепта «Туған жер» в пословицах и поговорках, выявить общие мотивы. Для анализа концепта «Туған жер» в пословицах и поговорках тюркских народов были поставлены и решены следующие задачи:

- изучено семантико-тематическое содержание тюркских пословиц и поговорок в сравнительном аспекте;

- определены основные компоненты и общая концептуальная ценность «Туған жер»;
- определено значение понятий Родина, страна, Отчизна, Отечество для тюркских народов.

Научная значимость исследования определялась сопоставлением понятий и представлений о «Туған жер» в тюркском познании, национальных особенностей мировосприятия народа, знаний о природе и окружающей среде.

Исследуя тему с научной точки зрения, мы убедились, что одним из самых разнонаправленных произведений устной литературы, общим для тюркских народов, является труд Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк», который одним из первых собрал пословицы в XI веке. Первыми, кто исследовал и собирал казахские пословицы и поговорки, были также Ш. Валиханов, Ы. Алтынсарин, А. Диваев, М. Ж. Копеев, А. Байтурсынов и русские ученые А. А. Васильев, Ф. Плотников, П. А. Мелоранский, В. В. Катаринский, В. Радлов и Г. Жанибекова, З. Ташкенти. Важны также работы и научные выводы ученых О. Турманжанова, М. Габдуллина, М. Алимбаева, С. Каскабасова в конце XX-начале XXI веков, интересен сборник «Стихи и пословицы в древнетюркском фольклоре» турецкого профессора Йылдырым Ибрагима, серия «Бабалар сөзі» в 100 томах. Все эти исследования послужили методологической основой настоящей работы.

Человек, восхищаясь природой своего родного края, воспринимает его не только в качестве защитника, но и как самую главную категорию - семья, родители. Его ценность он характеризует, сравнивая его с родителями и членами семьи, например, сравним пословицы на туркменском языке: *Suw – atadyr, ýer – ene*, на казахском языке: *Су – әке, жер – ана*, на кумыкском языке: *Ата юртун танымагъан атасын да танымас*. Из приведенных выше пословиц и поговорок следует вывод, что каждому дорога родная земля, родная страна.

Статья ценна раскрытием специфики концепта «Туған жер», отраженной в пословицах и поговорках, в которых смысл пословиц и поговорок углубляется в определение концепта «Туған жер».

Результаты работы могут быть использованы в научно-исследовательской работе обучающихся гуманитарного направления.

Ключевые слова: фольклор, родная земля, лингвофольклористика, лингвокультурология, концепт, концептосфера, пословица, пространство, тюркские народы.

THE CONCEPT "NATIVE LAND" IN THE PROVERBS OF THE TURKIC PEOPLES

*Olzhabaev B.K.¹, Pangereev A.Sh.²

*¹Doctoral student, ARU named after K. Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: olzhabaev.beka@mail.ru

²Cand. Sc., professor, ARU named after K. Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: pan.abat@mail.ru

Abstract. The article presents a complex analysis of the concept “Tugan zher” (Native land) reflected in proverbs and sayings of the Turkic peoples. The purpose of the study is to study the concept of the native land in the knowledge of the Turkic peoples by comparing the concept of "Tugan Zher" in proverbs and sayings, to identify common motives. The function of proverbs and sayings is defined. To analyze the concept “Tugan zher” (Native land) in proverbs and sayings of the Turkic peoples the following tasks were set:

- The study of the semantic and thematic content of Turkic proverbs and sayings in a comparative aspect.
- Determination of the main components and general conceptual value of “Tugan zher” (Native land).

- The meaning of the concepts of Motherland, Country, Homeland, Fatherland for the Turkic peoples.

The scientific value of the study was determined by comparing the concepts and ideas “Tugan zher” (Native land) in the Turkic cognition, national peculiarities of people's world-perception, knowledge about nature and the environment.

Exploring the topic from a scientific point of view, we were convinced that one of the most diverse areas of oral literature common to the Turkic peoples is the work of Mahmud Kashgari "Divan lugat at-Turk", who was one of the first to collect proverbs in the 11th century. The first who researched and collected Kazakh proverbs and sayings were Sh.Valikhanov, Y.Altynsarin, A.Divaev, M.Zh.Kopeev, A.Baitursynov and Russian scientists A.A. Meloransky, V.V.Katarinsky, V.Radlov and G.Zhanibekova, Z.Tashkenti. As well as the works and scientific conclusions of scientists O. Turmanzhanov, M. Gabdullin, M. Alimbaev, S. Kaskabasov at the end of the 20th and beginning of the 21st centuries, the collection "Poems and proverbs in ancient Turkic folklore" by the Turkish professor Yildirim Ibrahim, the series "Babalar sozi" in 100 volumes were guided by the methodological basis.

A man, admiring the nature of his native land, perceives it not only as a protector but also as the most important category – family, parents. This characterizes its value by comparing it with his parents and family members. Proverbs in the Turkmen language *Suw – atadyr, ýer – ene* (trans. Water is a father, the Earth is a mother), *Watan duzy we ene süýdi – mukaddesdir keramatdyr* (trans. The salt of the Homeland and mother's milk is sacred and almighty), in the Kazakh language *Су – әке, жер – ан* (trans. Water is Father and the Earth is Mother), in the Kumuk language *Ата юртун танымагъан атасын да танымас* (trans. Who does not know his Homeland, who does not know his parent). Proverbs and sayings described above show that native land, country is dear to everybody.

The article is valuable in the specificity of the concept “Tugan zher” (Native land) reflected in proverbs and sayings in which the meaning of proverbs and sayings is deepened in the definition of the concept “Tugan zher” (Native land).

The results of the work can be used in the research work of students in the humanities.

Keywords: folklore, native land, linguo-folkloristics, linguoculturology, concept, concept sphere, proverb, space, turkic peoples.

Статья поступила 30.09.2022